

PRZYCZYNY FRAGMENTARYZACJI OSADNICTWA WOŁOSKIEGO W REJONACH OLIMPU I VERMIO W XIX ORAZ NA POCZĄTKU XX WIEKU*

JĘDRZEJ PASZKIEWICZ

ABSTRACT. *Fragmentarisation of the Vlach settlement in the Olympus and Vermio areas at the turn of 19th and 20th centuries.* The aim of this paper is to describe, on the basis of historiography, the evolution of the main Vlach settlements located in the Olympus and Vermio regions. They all emerged as the results of migrations of the population from the Pindos area at the turn of the 18th and 19th century. The culmination of these movements was in the second part of the 18th (Olympus) and the first part of the 19th century (Vermio). During the following decades the Vlach enclaves, such as Livadi, Kato Vermio or Xirolivado experienced a gradual fragmentarisation. Although the part of the population continued traditional forms of economic activity and kept in contact with its “native” settlements from the Pindos area, the majority became assimilated with the local Greek population. Vlachs were integrated into Greek-speaking communities in Veroia, Naoussa, Katerini, abandoned the transhumant economy, traditional dialects and migrated to Romania.

STRESZCZENIE. Celem artykułu jest przedstawienie, na podstawie ustaleń historiografii, ewolucji najważniejszych ośrodków osadnictwa wołoskiego w rejonach Olimpu i Vermio. Umocniły się one w następstwie wędrówek ludności z obszaru Pindosu, w XVIII i XIX wieku. W przypadku Olimpu kulminacja migracji przypadła na drugą połowę XVIII wieku, a w rejonie Vermio na pierwsze trzy dekady XIX wieku. Ukształtowane wówczas enklawy osadnicze, związane z Livadi, Kato Vermio, Xirolivado, w kolejnych dekadach ulegały rozczłonkowaniu. Choć część ludności kontynuowała wcześniejszą działalność ekonomiczną i jeszcze w XIX wieku utrzymywała kontakty z „macierzystymi” osadami z Pindosu, większość uległa asymilacji z Grekami. Wołosi zasilali greckojęzyczne społeczności miejskie w Werii (Veroia), Naoussie i Katerini, rezygnowali z gospodarki transhumancyjnej i tradycyjnego języka oraz migrowali do Rumunii.

Autor: Jędrzej Paszkiewicz, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historii, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, Polska, prosinac@amu.edu.pl,
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7115-9284>

Keywords: Vlachs, Olympus, Vermio, Kato Vermio, Xirolivado, Livadi, Veroia, transhumance

Słowa kluczowe: Wołosi, Olimp, Vermio, Kato Vermio, Xirolivado, Livadi, Weria, transhumancja

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXIX, Poznań 2022, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 365–380, ISBN 978-83-67284-08-0, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

<https://doi.org/10.14746/bp.2022.29.24>

---

* Artykuł powstał w ramach projektu NPRH *Wołosi w europejskiej i polskiej przestrzeni kulturowej. Migracje – osadnictwo – dziedzictwo kulturowe* (Projekt nr 0604/NPRH3/H12/82/2014).

Kompleks osadniczy, związany z ludnością wołoską zamieszkującą rejony Olimpu i Vermio, ukształtował się i ewoluował stopniowo pod wpływem migracji z zachodu. Kolejne grupy migrantów w XVII, XVIII i XIX wieku zasilają lub tworzyły osady znajdujące się na omawianych obszarach. Pod względem charakterystyki społeczno-ekonomicznej ludność wołoska przeważnie praktykowała rozwiązania, które znała z okresu, gdy zamieszkiwała rejony Greweny, Aspropotamos, Malakasi czy Moskopola. Wielu migrujących Wołochów zasilają społeczności greckojęzyczne, żyjące w Werii (Veroia), Naoussie, Livadi czy Katerini. Z kolei ludność pasterska, która w następstwie turbulencji politycznych i zmian granicznych musiała szukać nowych siedlisk i miejsc wypasu na obszarze macedońskim lub płaskowyżu tesalskim, tworzyła nowe lub zasilają wcześniej istniejące osady. Właśnie na podstawie rodów pasterskich, przeważnie pochodzących z rejonu Greweny, w pierwszej połowie XIX wieku ukształtowało się zwarte skupisko osadnicze Wołochów transhumancyjnych w masywie Vermio, z najsilniejszymi ośrodkami Kato Vermio i Xirolivado. Konstytutywną rolę w ukształtowaniu tego kompleksu osadniczego odegrali przybysze z Avdelli i okolic. Jeszcze na początku XX wieku mieszkańcy wołoskiego pochodzenia, zamieszkujący rejon Vermio i okolice miasta Weria, wykorzystywane do zimowego wypasu stad, byli nazywani „Avdellitas”¹. Poszczególne ośrodki spod Olimpu i Vermio jeszcze w połowie XIX wieku utrzymywały kontakty z „macierzystymi” osadami, ulokowanymi w Pindosie, a wskazują na to chociażby badania językoznawcze nad miejscowym nazewnictwem oraz dialektami wołoskimi².

Kulminacja migracji wołoskich przypadła na drugą połowę XVIII wieku w przypadku Olimpu i pierwsze dekady XIX wieku dla rejonu Vermio. W masywie Olimpu wcześniej doszło też do rozproszenia osadnictwa w związku ze zróżnicowaniem ekonomicznym migrantów, ich asymilacją z żywołem greckim bądź reemigracją w kierunku północno-wschodnim. W przypadku Vermio odrębność poszczególnych społeczności wołoskich utrzymała się do początku XX wieku, najdłużej w pasterskich osadach transhumancyjnych, położonych w najbardziej odizolowanych miejscach tego rejonu. Również i tam Wołosi stopniowo asymilowali się jednak z ludnością grecką i porzucali działalność pasterską na rzecz rolnictwa, rzemiosła lub handlu³.

¹ Por. J. Paszkiewicz, *Regres osadnictwa wołoskiego w Pindosie w dobie przemian społeczno-politycznych w Turcji osmańskiej w XVIII i XIX wieku*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, t. 28, nr 2, s. 224.

² K. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, Αθήνα 1959, s. 439–440.

³ Syntetycznie o zróżnicowanych aspektach osadnictwa wołoskiego pisze: I. Czamańska, *The Vlachs — several research problems*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2015, t. 22, nr 1, s. 7–16.

Mapa 1. Zasięg osadnictwa wołoskiego w rejonach Olimpu i Vermio. Oprac. własne na podst. mapy współczesnej, http://www.alpha-omegaonline.com/Cartes_grece/macedonia_central.jpg [dostęp: 28.12.2021]

REJON OLIMPU

Przypuszcza się, że wołoskie osady usytuowane w rejonie Olimpu stopniowo traciły swoją odrębną charakterystykę w XVIII i XIX wieku. Przyczyniły się do tego niepokoje społeczno-polityczne, które dotknęły europejską część Turcji osmańskiej, a także nasilająca się presja migracyjna i demograficzna ze strony ludności greckiej⁴. Wołosi zajmujący się rolnictwem, rzemiosłem i handlem zazwyczaj osiedlali się w najważniejszych ośrodkach administracyjnych lub ekonomicznych, gdzie szybko ulegali hellenizacji. Z drugiej strony w wielu miejscowościach regionu odnotowy-

⁴ E. Γκούμας, *Λιβάδι (γεωγραφική, ιστορική, λαογραφική επισκόπησης)*, Λιβάδι 1973, s. 13.

wano jednak jeszcze w XIX i XX wieku istnienie tradycji utożsamianych z wołoskim pochodzeniem mieszkańców. O takich przypadkach wspomniano w relacjach z końca XIX wieku, gdzie zwracano uwagę na praktyki transhumancyjne, kultywowane przez greckojęzycznych mieszkańców osad Vrontou i Pythio. Na czas zimowy tamtejsi pasterze schodzili ze stadami do niżej położonego obszaru koło Elassony, z tego względu byli oni określani jako grekofońscy potomkowie osadników wołoskich⁵. Z Wołochami kojarzono w XIX wieku również takie wsie jak Litohoro, Skotina, Pantelejmon, Platamonas, Avarnitsa, Aigani, Pyrgetos, Krania, Papsani, Kallipevgi (Nezeros), Karva, Skamnia, Kryovrysi (Pouliana) czy Tsaritsani⁶.

Najprężniejszym ośrodkiem, utożsamianym z obecnością ludności wołoskiej, była jednak osada Livadi. Jej rolę ekonomiczną w rejonie Olimpu porównywano ze statusem Metsova dla obszarów Pindosu czy Aspropotamos. Pierwotnie była ona zasiedlona przez miejscową ludność spod Olimpu, przeważnie rolniczą, która uciekała w góry przed rozbójnikami i fiskalizmem osmańskim⁷. W okresie od XVI do XIX wieku Livadi stało się także celem bezpośrednim lub pośrednim dla Wołochów, przemieszczających się z zachodu. Za osadnictwem przemawiało górskie usytuowanie osady. Była ona trudna do zaatakowania, prowadziła do niej tylko jedna droga. Mieszkańcy utrzymywali się, uprawiając niewielkie, nieurodzajne działki położone na południe od wsi, a rzemiosło było zdominowane przez produkcję nastawioną na narzędzia rolnicze. Od końca XVIII wieku, za sprawą migracji z Pindosu, w gospodarce wsi zaczęła pojawiać się także transhumancyjna hodowla zwierząt, połączona z przetwórstwem wełny⁸. Zimą stada były prowadzone do okolic Elassony, Serres i Katerini.

Zdaniem badaczy, w XIX wieku pozycja ekonomiczna i polityczna miejscowej elity była oparta przede wszystkim na czerpaniu dochodów z gospodarki pasterskiej. Z drugiej strony, wraz z degradacją tradycyjnych wspólnot pasterskich (katunów), dominujące rody starały się komasować miejscowe ziemie uprawne. Próbowano nowych upraw, w drugiej połowie XIX wieku zakładano nawet winnice, których powierzchnię szacowano na blisko 10 tysięcy akrów. Z tej samej społeczności pochodziły osoby utrzymujące się z działalności handlowej czy transportowej. Już pod koniec XVIII wieku we wsi ukształtowała się szczupła liczebnie, przeważnie greckojęzycz-

⁵ Σ. Λιάκος, *Η καταγωγή των Αρμονίων (τουπίκλην Βλάχων)*, Θεσσαλονίκη 1965, s. 13–14.

⁶ Α. Κουκούδης, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά*, Θεσσαλονίκη 2001, s. 71, 72.

⁷ Ε. Γκούμας, *Λιβιάδι*, s. 130–131. Najstarsze osadnictwo w Livadi datowane jest na początek XI wieku. Znaleźiska archeologiczne wskazują na istnienie osady także w połowie XVI wieku. Kolejne znaleziska, datowane na lata 1560, 1605 i 1737, pozwalają ustalić, że wieś była stale zamieszkała od 1550 roku.

⁸ W 1806 roku W. M. Leake odnotował działalność warsztatów produkujących tkaniny z wełny w Livadi i pobliskich osadach, Kokkinoplou, Fteri, Neohori. Jak relacjonował, wytwarzana tam odzież wyróżniała się ciemną kolorystyką i była szorstka od wewnątrz. Transportowano ją w specjalnych drewnianych skrzynkach. Dystrybucją wełny w rejonie Olimpu zawiadywali kupcy pochodzący z Kalarites. Dużą rolę w sprzedaży wełny poza rejonem Olimpu odgrywały także osoby z Salonik, które skupowały wełnę od miejscowych handlarzy. Jak szacowano, rocznie z Livadi ekspediowano od 150 do 200 ładunków z wełną; Α. Κουκούδης, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι*, s. 95.

na elita intelektualna, związana z aktywnością biskupstwa Petras⁹. Była ona powiązana z aparatem administracyjnym i utrzymywała kontakty ze środowiskami z Katerini oraz Salonik. Interesujących informacji dostarczają także badania nad kontaktami pomiędzy Livadi a aktywną ekonomicznie wołoską diasporą z Wiednia, na którą składali się potomkowie uciekinierów z wołoskiego Moskopola (1769). W Livadi, tak jak w innych osadach Olimpu, osiedliła się część przybyszów z tego właśnie obszaru, wiele rodzin emigrowało jednak dalej, w kierunku Stambułu, a także Europy Środkowej i Wschodniej. Część z nich nawet po opuszczeniu Livadi utożsamiała się z tą miejscowością ze względu na więzi ekonomiczne lub sentymentalne. Tak było chociażby w przypadku rodu Pamperi, którego przedstawiciele mieszkali i prowadzili interesy w ważnych europejskich ośrodkach Turcji osmańskiej i jednocześnie mieli krewnych w Livadi¹⁰.

Tradycyjne relacje społeczne w miejscowości, tak jak i w całym rejonie Olimpu, wyrastały ze wspólnot armatoli. Podlegając władzy osmańskiej i respektując jej jurysdykcję, cieszyły się one odrębnymi prawami administracyjnymi. Te na wespół autonomiczne byty często wymykały się jednak spod kontroli władz. Poszczególne klany rywalizowały ze sobą o wpływy terytorialne i polityczne. Do XIX wieku logika tej rywalizacji w zasadzie wymykała się klasyfikacjom etnicznym, jako że ludność grecka i wołoska były w systemie osmańskim traktowane jednolicie¹¹. Zmieniło się to wraz z aktywizacją narodową ludności greckiej, z którą Wołosi byli przemieszani. Jeden z najbardziej znanych przywódców wojskowych z Livadi, Wołoch Georgiakis Olympos (1772–1821) stał się jednym z bohaterów powstania greckiego w 1821 roku. Po upadku Alego paszy przyłączył się on do powstańców i walczył w okolicach Serres, a w Mołdawii uczestniczył w organizacji zbrojnych formacji pod opieką greckiego Stowarzyszenia Przyjaciół (Filiki Etaireia). G. Olympos jest uznawany za

---

⁹ Siedzibę biskupstwa z Petras przeniesiono do Livadi w pierwszej połowie XVIII wieku. Zmianę tę tłumaczono wzrastającym zagrożeniem Petras, położonego w północnej części masywu Olimpu ze strony band rozbójniczych. Wiadomo, że w tym samym okresie w Livadi pojawiło się kilka rodzin o grecko-brzmiających nazwiskach. Zasiliły one miejscową elitę i wpływały na życie ekonomiczne oraz kulturalne osady. Grekofoni pochodzili z rejonów Elassony, Serres i Deskati. Pierwsza szkoła w Livadi powstała w 1768 roku i była jedną z pierwszych szkół działających na pograniczu tesalsko-macedońskim. Obok nauczania na poziomie podstawowym, prowadzono kurs gimnazjalny, działała też biblioteka. Ze szkołą był związany przedstawiciel nowogreckiego Oświecenia, pedagog Ioannis Dimitriadis Pesaros (1749–1806). W 1781 roku działalność szkoły wznowił mnich Antymos Olimpiotis (1737–1794), który wcześniej działał wśród Wołochów z Gramoussty i Siatisty (1756–1759). Miał on także kontakty z grecko-prawosławną wspólnotą w Wiedniu, gdzie aktywni byli wołoscy imigranci z Moskopola. Prawdopodobnie ich wsparcie finansowe przyczyniło się do odnowienia działalności szkoły w Livadi. Aktywność edukacyjną we wsi kontynuował biskup Petras Agathangelos Paparigoriadis (1854–1870). W latach 1861–1885 na terenie osady działało 3-klasowe liceum, szkoła powszechna (w tym także dla dziewcząt) i przedszkole; E. Γκούμας, *Αιβάδι*, s. 55–60.

¹⁰ Ibidem, s. 71.

¹¹ W 1537 roku na ziemiach greckich odnotowywano istnienie piętnastu wspólnot armatoli, wśród nich były także usytuowane w masywie Olimpu (Milia, Elassona, Serres), współtworzone przez ludność wołoską; K. A. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354–1833*, Θεσσαλονίκη 1989, s. 119.

jednego z członków tej organizacji i przywódcę greckich oddziałów, które operowały na ziemiach naddunajskich. Zginął w 1821 roku wraz z Wołochem pochodzącym z Vlasti, Ioannisem Farmakisem (1772–1821)¹².

Ze względu na aktywizację polityczno-narodową poszczególnych członków społeczności Livadi, osada ta była narażona na działania odwetowe ze strony wojsk sułtańskich, grabieże, dokonywane przez grupy muzułmanów, a także chrześcijańskie bandy rozbójnicze. Okres jej upadku wiąże się z kolejnymi wydarzeniami zbrojnymi w 1821, 1854 i 1878 roku. Spora część mieszkańców opuściła wówczas wieś. Rozproszyła się, udając do Salonik, Serres i Katerini. Najwięcej osób z Livadi osiedliło się w Salonikach. Utrzymywali oni kontakty pomiędzy sobą, organizując wsparcie finansowe dla greckich oddziałów (komitów), działających na ziemiach macedońskich w czasie powstania preobrażeńskiego (1903)¹³. W latach 1909–1912 nasiliła się także emigracja ludności wołoskiej spod Olimpu do Ameryki Północnej. Wyjazdy miały podłoże ekonomiczne, choć zdarzało się, że młodzi mężczyźni uciekali przed wcieleniem do armii tureckiej. Emigranci za oceanem tworzyli niewielkie, lokalne stowarzyszenia. Ich celem było utrzymanie kontaktów pomiędzy osobami pochodzącymi z tej samej miejscowości i organizowanie pomocy dla krewnych, którzy pozostali na miejscu. Taki cel przyświecał chociażby działalności stworzonej w 1904 roku w Manchesterze w Nowej Anglii (New Hampshire) organizacji o nazwie Bractwo Charytatywne Amerykańskich Mieszkańców Livadi (*Φιλάνθρωπος Αδελφότητα των εν Αμερικη Λιβαδιωτών*, od 1907 roku: *Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Λιβαδιωτών ΗΠΑ* — Bractwo Edukacyjne Mieszkańców Livadi w USA). Organizacja gromadziła fundusze na rzecz greckojęzycznej szkoły w Livadi, zdołała zebrać prawie 4 tysiące dolarów. Niewielkie stowarzyszenia zrzeszające byłych mieszkańców Livadi działały także w Salonikach (1908), Katerini (1918), Larisie (1956), w Atenach (1956) czy Melbourne (1963)¹⁴.

REJON VERMIO

Współczesny obraz demograficzny w rejonie Vermio ukształtował się w następstwie dużych migracji pasterskiej ludności wołoskiej z Samariny, Perivoli, Avdelli i Smixi. Uważa się, że nasilenie osadnictwa wołoskiego w tym rejonie przypadło dopiero na okres po 1826 roku. Przybysze stopniowo mieszały się miejscowymi, nielicznymi Wołochami i zajmowali obszary, które stykały się z pastwiskami wykorzystywanymi wcześniej przez Wołochów przybyłych z ziem albańskich (Arwanitowołosi).

¹² E. Γκούμας, *Λιβάδι*, s. 452. Opór ekspansji Alego paszy stawiali członkowie rodu Lazaio, którzy rezydowali w osadzie Milia. W 1813 roku zostali oni pokonani przez syna Alego paszy, Velego; K. Κομετζόπουλος, *Οι Λαζαίοι του Ολύμπου και απόγονοι*, Αθήνα–Ιωάννινα 1994, s. 132.

¹³ I. Αδάμου — Γ. Ράπτης, *Το Λιβάδι Ολύμπου στον Μακεδονικό Αγώνα*, Κατερίνη 1993, s. 28–29.

¹⁴ A. Κουκούδης, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι*, s. 104–105.

Mapa 2. Trzy najważniejsze osady wołoskie z rejonu Vermio, opisywane w tekście: 1. Kato Vermio; 2. Xirolivado; 3. Koumaria Oprac. własne na podst. mapy współczesnej, http://www.alpha-omegaonline.com/Cartes_grece/macedonia_central.jpg [dostęp: 28.12.2021]

Osadnicy stworzyli w pierwszej połowie XIX wieku zwarty system kilkunastu osad o zróżnicowanej charakterystyce ekonomicznej, ulokowanych na wschodnich zboczach Vermio. Szczególnie ważnym dla tamtejszej gospodarki była miejscowość Weria, położona w dolinie, zdominowana przez ludność grecką. W XIX i XX wieku wiele rodzin wołoskich schodziło tam ze swoimi stadami celem spędzenia zimy. Dla wielu transhumancyjnych pasterzy okolice Werii, podobnie jak Katerini w przypadku Olimpu, służyły jako sezonowe miejsce bytowania.

W XIX i XX wieku najważniejszymi ośrodkami wołoskiego osadnictwa w rejonie Vermio było kilka wsi. Za największe uchodziły Kato Vermio (Selia nti Ngkios) wraz z peryferyjnymi osadami Marousia i Voladas oraz Xirolivado. Z Wołochami identyfikowano także osady Koumaria, Kastania i Mikri Santa (Carkoviani). Kato Vermio i Xirolivado przeważnie były zamieszkałe tylko w okresie letnim, jako że dominowała tam wołoska ludność transhumancyjna, utrzymująca się z wypasu i hodowli owiec. Sezonowy charakter miały także mniejsze ośrodki, Kastania i Mikri

Santa, składające się z luźno rozrzuconych domostw oraz prowizorycznych budynków gospodarczych, użytkowanych do około 1912 roku. W tym przypadku ludność wołoska była także przemieszana z innymi grupami językowo-etnicznymi, które utrzymywały się z pasterstwa. Z kolei Koumarię uznawano na przełomie XIX i XX wieku za wieś odrębną administracyjnie, z dużym udziałem prywatnej własności ziemskiej, która należała do miejscowych Wołochów. Za najmłodszą osadę o wołoskim rodowodzie w rejonie Vermio uchodzi Palio Skylitsi. Jej założycielami były rodziny wołoskie przybyłe po 1912 roku, prawdopodobnie z rejonu jezior Wielka Prespa i Ochrydzkiego. Ludność ta pochodziła z obszaru zajętego przez Serbię w następstwie dwóch wojen bałkańskich.

Na początku XX wieku Kato Vermio, położone na wysokości 1400 metrów n.p.m., było uznawane za trzecią pod względem liczby ludności osadę w regionie, po zdominowanych przez Greków Werii i Naoussie. Genezy wsi należy doszukiwać się w latach trzydziestych XIX wieku w związku z grupowymi migracjami ludności wołoskiej, poszukującej miejsc na wypas stad. W rozważaniach o początkach miejscowości bierze się pod uwagę różne przekazy ustne. Wszystkie wskazują, że pierwsi mieszkańcy wsi przywędrowali z Avdelli. Do 1912 roku Kato Vermio, tak samo jak wołoskie Xirolivado, było własnością tureckich bejów jako część czyftliku. Mieszkańcy płacili czynsz, także za korzystanie z pastwisk¹⁵. Na większą skalę kamienna zabudowa pojawiła się w tej transhumancyjnej wsi dopiero w latach siedemdziesiątych XIX wieku. Mieszkańcy posługiwali się dialektami wołoskimi, pochodzącymi z okolic Greweny. Często na co dzień wykorzystywali język grecki, musieli go znać, wypasając stada w rejonach zamieszkałych przez Greków. Greką posługiwali się głównie mężczyźni, którzy najczęściej kontaktowali się z tzw. światem zewnętrznym. Niektórzy, głównie liderzy lokalnej wspólnoty, wykorzystywali także język turecki, nieodzowny w kontaktach z przedstawicielami władz. Mowę wołoską kultywowały na co dzień kobiety, które znajdowały się w swoistej izolacji społecznej. Było tak aż do czasu napływu greckich uchodźców w latach dwudziestych XX wieku, którzy byli kierowani przez władze także do górskich osad zamieszkałych przez Wołochów. Należy podkreślić, że do chwili przejścia władzy nad Vermio przez Grecję, w 1913 roku, wśród mieszkańców wsi istniał zwyczaj wiązania się wyłącznie z przedstawicielami wspólnot pochodzących z rejonu Greweny. Z zasady nie dopuszczano nawet do małżeństw z wołoskimi osadnikami z położonego na północny zachód masywu Paiko, jako że najczęściej wywodzili się oni z gór Grammos. Według przypuszczeń części badaczy, zasada ta obowiązywała w Kato Vermio jeszcze przed II wojną światową, choć od 1912 roku pojawiały się tam już małżeństwa z Wołochami z Macedonii centralnej a także Grekami, przeważnie pochodzącymi z Werii.

¹⁵ Od 1912 roku Kato Vermio znajdowało się w granicach posiadłości królewskiej. Monarcha grecki wykupił je od tureckiego właściciela, korzystając z pośrednictwa kancelarii notarialnej ze Szwajcarii. Od tego czasu mieszkańcy płacili czynsze do skarbcza królewskiego; A. Κουκούδης, *Οι Βεργιάνοι Βλάχοι και οι Αρβανιτόβλάχοι της Κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 2001, s. 108, 131.

Pod kontrolą rodów pasterskich z Kato Vermio znajdowały się obszary położone na wschodnim zboczu masywu. Wołosi wynajmowali także pastwiska należące do miejscowego klasztoru i czyftliku oraz schodzili ze stadami w okolice głównych ośrodków ekonomicznych czy administracyjnych. Poszczególne stada z Kato Vermio docierały w okresie zimowym nawet pod Saloniki. Dominującą pozycję w Kato Vermio miała rodzina Badralexi, utożsamiana z założycielami osady. Jej przedstawiciele cieszyli się autorytetem wśród wołoskich osadników w całym rejonie Vermio. Wzbogacili się na działalności pasterskiej, utrzymywali dobre kontakty z greckim duchowieństwem prawosławnym i władzami osmańskimi. Silna pozycja społeczna i ekonomiczna rodu sprawiła, że jego przedstawiciele byli ważni dla aktywizującego się w XIX wieku greckiego ruchu narodowego. I tak, korzystając z koneksji rodzinnych, progrecko nastawieni Pavlos i Petros (Badra) Badralexi, kształceni w Atenach, nakłaniali osoby wołoskiego pochodzenia z europejskiej części Turcji do współpracy z Atenami. W oparciu o ich kontakty do Kato Vermio docierała grecka propaganda narodowa, inspirowana przez konsulat w Salonikach, w postaci agentów, pieniędzy i druków politycznych. W latach siedemdziesiątych XIX wieku wśród mieszkańców wsi agitowano na rzecz powstańczej organizacji greckiej o nazwie Adelfotis, która działała w Macedonii centralnej i zachodniej¹⁶. Organizowano sieć łączników i gromadzono broń. W rezultacie, w powstaniu antytureckim z 1878 roku walczyło wielu miejscowych Wołochów, których najczęściej werbowano w zimowych siedliskach z okolic Imathii i Werii. Powstanie szybko upadło, źle zorganizowane i niedostatecznie wsparte przez Grecję. Na ludność chrześcijańską spadły krwawe represje. W ostatniej fazie walk, w sierpniu 1878 roku, do Kato Vermio wycofał się oddział dowodzony przez Panagiotisa Kalogirosa i Vangelisa Hosteva. Okres ten przyniósł w Kato Vermio kres dominacji rodziny Badralexi. Pałeczkę pierwszeństwa przejął wówczas ród Greveniti na czele z Georgiosem (Gkogkos) Grevenitim¹⁷.

W latach osiemdziesiątych XIX wieku, wraz z osłabieniem greckiej aktywności narodowej po przegranej powstaniu, w rejonie Vermio nasiliły się wpływy rumuńskie. Ważną postacią, utożsamianą z promowaniem współpracy z Rumunią, był mnich Athanasios Giatsou Boundas, pochodzący z Avdelli, znany także jako Averkios. Był on archimandrytą klasztoru Iviron na Górze Athos, spokrewnionym z Alexiossem Badra, uznawanym za założyciela Kato Vermio. W latach sześćdziesiątych XIX wieku udał się on do Rumunii w charakterze przedstawiciela klasztoru. Dzięki nawiązanym kontaktom stał się wpływowym rzecznikiem rozwijania związków pomiędzy Wołochami z Vermio i północnej części Pindosu a rumuńskimi ośrodkami politycznymi oraz kulturalno-edukacyjnymi. Wspierał działania na rzecz fundowania stypendiów edukacyjnych dla młodzieży wołoskiej w szkołach i uczelniach rumuńskich.

¹⁶ K. A. Βακαλόπουλος, *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού αγώνα (1878–1894)*, Θεσσαλονίκη 1983, s. 373–374.

¹⁷ A. Κουκούδης, *Οι Βερριάνοι Βλάχοι*, s. 73, 76.

Uczniowie z wołoskich wsi, po ukończeniu edukacji w Rumunii, mieli wracać do rodzinnych stron jako nauczyciele, księża i rzecznicy współpracy z Rumunią. W 1870 roku syn archimandryty Dimitrios próbował otworzyć we wsi szkołę rumuńską, przy wsparciu finansowym, które zadeklarowały władze miasta Jassy. Wpływy rumuńskie na przełomie XIX i XX wieku koncentrowały się wokół kolejnych odsłon działalności tej placówki. Funkcjonowała ona w okresie letnim, gdy wieś była zasiedlona przez pasterzy. Na czas zimowy przenoszono ją do Werii (od 1872 roku), gdzie przebywała większość Wołochów z gór. Jednocześnie we wsi funkcjonowała także szkoła grecka. We wsi dojrzywały spory na temat języka liturgii w miejscowych cerkwiach. Rywalizacja na tym tle rozbijała spójność miejscowej wspólnoty mieszkańców. Z 1872 roku pochodzi informacja o otwarciu szkół rumuńskich także w Xirolivado i Naoussie¹⁸.

Losy Kato Vermio i Xirolivado były integralnie powiązane. Oprócz relacji rodzinnych mieszkańcy obu osad dzielili część pastwisk, należących do czyftliku. W Xirolivado rządził ród Hatzigogosów, który wzbogacił się na hodowli zwierząt i świadczeniu usług transportowych. Na początku XX wieku stał się on jedną z najbogatszych i najbardziej wpływowych rodzin wołoskich w rejonie. Także przedstawiciele tego rodu nie pozostali obojętni na wpływy ruchów narodowych. Początkowo wspierali grecki ruch narodowy, Georgis Hatzigogos, teść Pavlosa Badralexisa, działał w zakonspirowanych greckich strukturach powstańczych w 1878 roku. Potem rodzina Hatzigogos zajęła stanowisko prorumuńskie, chcąc osłabić wpływy greckie. Intencją G. Hatzigogosa było zdobycie przewagi ekonomicznej poprzez elastyczne wykorzystanie grecko-tureckich sporów politycznych. Starał się on rozwijać dobre relacje z administracją turecką aby pacyfikować konkurencję ze strony innych miejscowych rodów, sympatyzujących z Grecją. Jego aktywność publiczna wywoływała szereg kontrowersji, nawet po śmierci. Gdy w 1903 roku Georgis miał zostać pochowany na cmentarzu w Werii, miejscowy hierarcha grecki odmówił asysty religijnej podczas pogrzebu, nazywając zmarłego „schizmatykiem” z racji jego prorumuńskiego nastawienia i sympatii wyrażanych wobec patriarchy bułgarskiego¹⁹. Po śmierci G. Hatzigogosa władza w rodzinie przypadła jego czwartemu synowi Apostolosowi, znanemu także jako Tolis lub Toliás. Popierał on dążenia w kierunku wprowadzenia języka rumuńskiego do cerkwi, jako że był on według niego najbliższy mowie wołoskiej, którą posługiwała się duża część miejscowej ludności. Apostolos był też celem ataków ze strony greckich irredentystów. Dwukrotnie próbowano go zabić (1906, 1908). Uważano, że jego rodzina była subsydiowana przez Rumunię i wzniesła antygreckie niepokoje wśród ludności. Strona grecka, za pośrednictwem swojego konsulatu w Salonikach, blokowała poczynania ekonomiczne Apostolosa, z tego powodu

¹⁸ Na stałe szkoła rumuńska funkcjonowała w Kato Vermio w latach 1912–1944; E. Νικολαΐδου, *Η Ρουμανική προπαγάνδα στο Βιλαέτι Ιωαννίνων και στα Βλαχοχώρια της Πίνδου*, t. 1 (μέσα 1900–1900), Ιωάννινα 1993, s. 76–78, 80, 91.

¹⁹ Por. E. Κωφός, *Ο αντίρρησης επίσκοπος Κίτρος Νικόλαος*, Αθήνα–Γιάννινα 1992, s. 116.

nie zdołał on wykupić z rąk tureckich części czyftliku z siedzibą w Werii, a w 1907 roku decyzją władz został nawet wydalony z tej miejscowości. Administracja oskarżyła go o współorganizację zbrojnych grup, agitujących za rozbudzeniem sentymentów prorumuńskich wśród ludności. W kolejnych latach następcy Apostolosa starali się tonować napięcia ze środowiskami greckimi i ostatecznie podczas wojen bałkańskich (1912–1913) podjęli współpracę z Grecją²⁰.

Z wpływami rumuńskimi utożsamia się także dzieje miejscowości Koumaria. Ludność wołoska pojawiła się tam dopiero w drugiej połowie XIX wieku (około 1870 roku), wykorzystując do budowy domostw i budynków gospodarczych materiały po opuszczonej, położonej w pobliżu osadzie Doliani. Mieszkańcy pochodzili z Kato Vermio i Xirolivado, pierwotnie Koumaria stanowiła rodzaj kolonii dla obu wsi. Jak pisał w 1887 roku Nikolaos Shinas, osada składała się z luźno rozrzuconych domostw i początkowo nie miała stałych mieszkańców. N. Shinas uważał, że w zamyśle agentów z Rumunii Koumaria miała się stać ośrodkiem promieniującym rumuńskimi wpływami narodowymi na siedliska wołoskie w całej Macedonii. Po wykupieniu parceli, co nastąpiło przy wsparciu finansowym ze strony rumuńskiej, osadę podzielono na niewielkie działki, na których wzniesiono dwukondygnacyjne domostwa. Przewidziano miejsce na niewielkie ogrody, wzniesiono cerkiew i budynek szkolny. Ponieważ większa część mieszkańców zyskała prawa właścicielskie do domostw i nieruchomości, wieś uchodziła za silną gospodarczo. Miała być wzorem do naśladowania pod względem praktyk ekonomicznych, była ukazywana w propagandzie rumuńskiej jako przykład nowoczesnego i pragmatycznego myślenia o działalności gospodarczej. Starano się wprowadzać nowoczesne metody nawożenia, sięgając nawet pod doświadczenia amerykańskie, sadzono drzewa owocowe na niewykorzystywanych działkach, położonych w górach. Każda rodzina dysponowała ziemią rolną o wielkości około 7 akrów, ale we wsi dominowała hodowla zwierząt. Większość tamtejszych rodzin wołoskich zajmowała się pasterstwem i produkcją serów. Działalność rolniczą, nie związaną bezpośrednio z tradycjami wołoskimi, pozostawiono pracownikom najemnym, głównie muzułmanom pochodzącym z rejonów Kozani oraz Ptolemaid²¹.

Koumaria uchodziła za dostatnią i dobrze zorganizowaną wieś, wedle relacji Alana Wace'a i Maurice'a Thompsona tamtejsze rodziny posiadały autorytet w rejonie Vermio oraz odgrywały ważną rolę w ramach społeczności wołoskiej. Młodzież pochodząca z najbogatszych rodzin udawała się do szkół rumuńskich, często pozostając w Rumunii i prowadząc stamtąd interesy na całych Bałkanach. W grupie tej zdarzali się także naukowcy pracujący w Rumunii. Osada uchodziła również za ostoję działalności dla prorumuńskiego oddziału złożonego z miej-

²⁰ A. Κουκούδης, *Οι Βεργιάνοι Βλάχοι*, s. 154.

²¹ M. S. Thompson — A. J. B. Wace, *Οι Νομάδες των Βαλκανίων, Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Βόρειας Πίνδου*, Θεσσαλονίκη 1989, s. 210; A. Κουκούδης, *Οι Βεργιάνοι Βλάχοι*, s. 160–165.

scowej ludności, działającego w 1907 roku. Jego członkowie często stacjonowali w Koumarii, dlatego wieś często była celem ataków ze strony oddziałów złożonych z ludności greckiej (1907–1908). Mnożyły się także zamachy na pojedyncze osoby: duchownych, nauczycieli i zarządców wsi²². Po nastaniu greckiej władzy mieszkańców osady uznano za niechętnie nastawionych wobec Grecji. Mnożyły się represje za różne formy manifestowania sympatii względem monarchii rumuńskiej. Władze sprzyjały także decyzjom tamtejszych Wołochów o opuszczeniu Grecji. Zachęcano ich do pozbywania się majątku i wyjazdów. Choć zdarzały się próby oporu ze strony tych, którzy chcieli pozostać we wsi, pod koniec okresu międzywojennego obserwowano proces stapiania się miejscowych rodzin wołoskich z osadnikami greckimi oraz ormiańskimi. Pojawiły się także mieszane małżeństwa. Do 1944 roku pasterze ze wsi nadal jednak utrzymywali ścisłe kontakty z wołoskimi mieszkańcami Kato Vermio czy Xirolivado, wykorzystywali też te same pastwiska w okresie zimowym. Potem relacje się rozluźniły, doszło do rozproszenia reszty ludności wołoskiej²³.

WERIA (VEROIA) I OKOLICE

Weria, jako najważniejszy ośrodek gospodarczy w pobliżu masywu Vermio, rozwijała się w ścisłym powiązaniu z tamtejszą wołoską gospodarką pasterską. Była głównym rynkiem zbytu dla produktów wytwarzanych przez rodziny pasterzy. Wołoscy dostawcy handlowali z miejscowymi kupcami greckimi, żydowskimi i wołoskimi, ci z kolei mieli kontakty ekonomiczne z Salonikami. W osadzie działały warsztaty przetwarzające owczą wełnę, a pod koniec XIX wieku powstała nawet pierwsza w europejskiej części Turcji osmańskiej przędzalnia mechaniczna. Pod koniec XIX stulecia osada doświadczyła na większą skalę osadnictwa wołoskiego w związku z rozpadem tradycyjnych pasterskich struktur rodowych. Weria przyciągała rodziny, które nie mogły dłużej utrzymywać się z działalności pasterskiej. Zajmowały się one przetwórstwem wełny a także hodowlą koni i osłów, wykorzystywanych do transportu oraz handlu²⁴.

²² K. A. Βακαλόπουλος, *Ο Βόρειος Ελληνισμός*, s. 246–251.

²³ A. Κουκούδης, *Οι Βεργιάνοι Βλάχοι*, s. 171–172.

²⁴ Na przełomie XVIII i XIX wieku do Werii trafili migranci z Moskopola i Samariny (1769, 1788). W lokalnej tradycji zachowały się przekazy na temat kilku prominentnych rodzin wcześniej związanych z Moskopolem, m.in. rodu Veltsidis. Jeden z jego przedstawicieli miał kupić od władz tureckich tytuł zarządcy (*muhtar*) Werii i Naoussy. Z Moskopola pochodziły także rodziny Vefeidaios (Bogiatzi) i Vlahogiannaios (Loupassi). Uległy one szybkiej hellenizacji i stopiły się z większością greckojęzyczną w osadzie. Przybysze porzucali mowę wołoską, ale zachowali część tradycji, związanych z miejscem pochodzenia; E. Στουγιαννάκης, *Ιστορία της Νάουσας από της ιδρύσεως μέχρι την επανάσταση του 1822*, Θεσσαλονίκη 1976, s. 63–64, 74; A. Κουκούδης, *Οι Βεργιάνοι Βλάχοι*, s. 181–184.

Ludność wołoska z Werii i okolic była zróżnicowana społecznie. Byli tam zarówno przedstawiciele najznamienitszych rodów, jak i ludność uboga. Członkowie rodzin pasterskich szukali tam schronienia w sezonie zimowym, natomiast rzemieślnicy i handlarze osiedlali się na stałe. W rezultacie, od połowy XIX wieku w Werii umocniło się stałe osadnictwo wołoskie, oparte na rodach nie związanych bezpośrednio z gospodarką transhumancyjną. Nie kultywowały one tradycji pasterskich, ale zachowały kontakty rodzinne i ekonomiczne z mieszkańcami macierzystych wsi. Z kolei „sezonowa” ludność rozpraszała się zimą po całej Werii, zależnie od tego gdzie można było wynająć miejsce do mieszkania. Wielu Wołochów żyło w tzw. dzielnicy mużułmańskiej, stosunkowo dużo mieszkań było udostępnianych przez cerkiew grecką. Z powodu niedostatecznej ilości wolnego miejsca i ograniczonych możliwości finansowych wielu sezonowych osadników żyło w dużym zagęszczeniu. Gdy w 1912 roku nastąpiła władza Grecji, z miasta stopniowo zniknęła ludność mużułmańska. Należące do niej domy i mieszkania przejmowali Grecy, a także Wołosi²⁵.

W Werii dominowały rodziny niezamożne. Część prowadziła kramy na placu targowym. Dużo jest informacji o usługach transportowych, świadczonych w XIX wieku przez Wołochów, często wymienia się w tym przypadku rodziny zamieszkujące okoliczne osady²⁶. Jak pisał w 1886 roku Nikolaos Shinas, Wołosi z okolic Werii posiadali około 23 tysiące zwierząt pociągowych, które wykorzystywali do organizowania transportów handlowych, docierających do Tracji, Tesalii czy Epiru. Zapewniali także regularne kontakty handlowe pomiędzy Werią a Salonikami. Aż do początku lat dwudziestych XX wieku Wołosi utrzymywali monopol w handlu mlekiem i przetworami mlecznymi oraz mieli silną pozycję w przetwórstwie wełny, handlu zwierzętami, skórami, mięsem. Tak było aż do przybycia greckich uchodźców z obszaru Azji Mniejszej²⁷. Ludność napływowa stworzyła konkurencję dla miejscowych, zdystansowała ich pod względem finansowym i organizacyjnym, korzystając ze wsparcia władz greckich. Systematycznie zmniejszała się także przestrzeń wykorzystywana do wypasu owiec, jako że nowi osadnicy rozwijali gospodarkę rolno-hodowlaną.

Wraz z ugruntowaniem się stałego osadnictwa wołoskiego w Werii i okolicach, pod koniec XIX wieku i w pierwszych dekadach XX wieku szybko postępował proces upodabniania się miejscowych rodzin do dominującej liczebnie ludności greckiej. Wykryształizowała się tam swoista elita ekonomiczna wołosko-grecka. Przykładem był wspomniany już ród Hatzigou, który w pierwszych dwóch dekadach greckiej władzy nad Vermio i Werią przejął kontrolę nad produkcją i dystrybucją serów z owczego oraz koziego mleka. Produkty te eksportowano do innych państw, nawet do Stanów Zjednoczonych. Głównym odbiorcą serów z Werii była Sycylia. Inna wpływowa rodzina o korzeniach wołoskich, Karavida, wyspecjalizowała się w produkcji tytoniu

²⁵ M. S. Thompson — A. J. B. Wace, *Οι Νομάδες των Βαλκανίων*, s. 193, 195.

²⁶ A. Κουκούδης, *Οι Βεργιάνοι Βλάχοι*, s. 222, 226.

²⁷ N. Θ. Σχινάς, *Οδοιπορική σημειώσις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, t. 1, Αθήνα 1887, s. 104.

i jego dystrybucji. Posiadała agencję handlową z siedzibą w Katerini. Z kolei przedstawiciele rodu Kaldos/Sossidi, których przodkowie przybyli z Nymfaio, zakupili w 1911 roku przedsiębiorstwo Hatzinikolaki w Werii, unowocześniając ją poprzez wprowadzenie produkcji opartej na energii elektrycznej. Sossidi byli znani także z działalności społecznej, przekazywali darowizny na rzecz greckiej cerkwi. Ich dom rodzinny został przekazany miastu, zorganizowano w nim ośrodek opieki nad starszymi osobami²⁸.

Po 1912 roku władze greckie pozwoliły nadal funkcjonować szkołom rumuńskim. Z drugiej strony administracja wspierała jednak decyzje rodzin wołoskich o wyjeździe z Grecji do Rumunii, oczekując, że Wołosi zwolnią miejsce dla greckich uchodźców z Turcji. Jeszcze w 1923 roku zwracano jednak uwagę na prężnie działające w Werii środowiska związane ze szkołami rumuńskimi, które akcentowały odrębność kulturową i językową Wołochów względem Greków. W greckich szkołach w Werii miało się wówczas uczyć blisko 270 dzieci wołoskich, podczas gdy w szkołach rumuńskich nawet sześćset²⁹. Wiele rodzin skorzystało jednak z „zaproszenia” od władz rumuńskich, wyruszając w drogę do Dobrudży południowej. Aranżowano wyjazdy grupowe, korzystając z pośrednictwa oficjalnych przedstawicieli władz rumuńskich. Emigrowano z nadzieją na poprawę sytuacji ekonomicznej, jako że strona rumuńska obiecywała nie tylko ziemię rolną, ale i wsparcie finansowe na miejscu. W związku z koniecznością szybkiego załatwienia formalności wyjazdowych, pod koniec 1924 roku w Vermio zawiązał się specjalny komitet, którego członkowie mieli pomagać rodzinom w kontaktach z biurokracją grecką i rumuńską. Emigrujący Wołosi sprzedawali swoje nieruchomości władzom greckim, zwykle po zaniżonych cenach. W większości migrowały rodziny ubogie, które wcześniej były związane z działalnością pasterską. Szacuje się, że tylko w latach 1923–1924 rejon Vermio wraz z Werią opuściło od 30 do 35 procent całej populacji wołoskiej (ponad 500 rodzin)³⁰. Z kolei w latach 1925–1936 z Grecji wyemigrowało od 2000 do 2500 rodzin wołoskich. Kierowano je do portów w Salonikach lub Kawali, skąd okrętami ruszały do rumuńskiej Konstancy³¹.

Dynamika procesu asymilacji Wołochów spod Olimpu i Vermio z ludnością grecką w największym stopniu zależała od charakterystyki społeczno-ekonomicznej poszczególnych wspólnot. Najszybciej politycznie i językowo asymilowała się, to zna-

²⁸ A. N. Hăciu, *AROMÂNII: comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație focșani*, 1936, s. 217–222.

²⁹ Na początku XX wieku w Werii działały rumuńska szkoła męska, szkoła dla dziewcząt i przedszkole. Poza Werią w tym okresie szkoła rumuńska funkcjonowała tylko w Koumarii. Młodzież wołoska z Werii, kilkadziesiąt osób, uczyła się w rumuńskojęzycznej średniej szkole technicznej w Salonikach. W raportach władz greckich zwracano uwagę, że władze rumuńskie wspierały wszystkie te placówki, fundując stypendia, podręczniki i pomoce naukowe dla uczniów oraz nauczycieli; A. Koukouódis, *Οι Βεργιάνοι Βλάχοι*, s. 230–231.

³⁰ Bardziej szczegółowe dane na temat miejsc osadnictwa Wołochów z rejonu Werii w Rumunii: N. Cusa, *Aromânii (macedonenii) in Romania*, Constanța 1996, s. 53–134.

³¹ A. Koukouódis, *Οι Βεργιάνοι Βλάχοι*, s. 237.

czy hellenizowała ludność, która przez kilka pokoleń utrzymywała się z rolnictwa, rzemiosła lub handlu. W wyżej położonych osadach pasterskich, które były trudno dostępne, a w okresie zimowym odizolowane od otoczenia, Wołosi najdłużej pielęgnowali poczucie swojej odrębności, które było integralnie powiązane z gospodarką transhumancyjną. Jej przetrwanie było możliwe tak długo, jak długo istniał specyficzny dla tych społeczności system odniesień ekonomicznych. Utrzymanie dystansu wobec innych grup etnicznych utrzymywało się dzięki trwaniu tradycyjnych więzi terytorialno-klanowych, obyczajów i swoistego języka. Proces asymilacji nasilał się wraz z osłabieniem tych czynników i wymieszaniem się ludności. Zacierały się granice kulturowe, słabły więzi z macierzystymi wspólnotami i zanikały dialekty wołoskie. Hellenizacja Wołochów, żyjących pod Olimpem i Vermio postępowała wraz z nasileniem się presji migracyjnej ze strony Greków, wzrostem liczby mieszanych małżeństw i emigracją części rodzin wołoskich do Rumunii. Procesy te doprowadziły do przerwania ciągłości osadnictwa wołoskiego w XX wieku.

BIBLIOGRAFIA

- Adamou I. — Raptīs G., *To Livadi Olympou ston Makedoniko Agōna*, Katerinī 1993 [Αδάμου Ι. — Ράπτης Γ., *Το Λιβάδι Ολύμπου στον Μακεδονικό Αγώνα*, Κατερίνη 1993].
- Cusa N., *Aromânii (macedonenii) in Romania*, Constanța 1996.
- Czamańska I., *The Vlachs — several research problems*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2015, t. 22, nr 1, s. 7–16.
- Gkoumas E., *Livadi (geōgrafikī, istorikī, laografikī episkopīsīs)*, Livadi 1973 [Γκούμας Ε., *Λιβάδι (γεωγραφική, ιστορική, λαογραφική επισκόπησις)*, Λιβάδι 1973].
- Hăciu A. N., *AROMÂNII: comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație focșani*, 1936.
- Koemtzopoulos K., *Oi Lazaiοi tou Olympou kai arogonοi*, Athīna–Ioannina 1994 [Κοεμτζόπουλος Κ., *Οι Λαζαίοι του Ολύμπου και απόγονοι*, Αθήνα–Ιωάννινα 1994].
- Kōfos E., *O antartīs episkopos Kitrouς Nikolaos*, Athīna–Giannina 1992 [Κωφός Ε., *Ο αντάρτης επίσκοπος Κίτρος Νικόλαος*, Αθήνα–Γιάννινα 1992].
- Koukoudīs A. I., *Oi Olympiοi Vlachοi kai ta Vlachomoglena*, Thessalonikī 2001 [Κουκούδης Α. Ι., *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά*, Θεσσαλονίκη 2001].
- Koukoudīs A. I., *Oi Vergiανοi Vlachοi kai οi Arvanitovlachοi tīs Kentrikīs Makedonias*, Thessalonikī 2001 [Κουκούδης Α. Ι., *Οι Βεργιάνοι Βλάχοι και οι Αρβανιτόβλάχοι της Κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 2001].
- Krystallīs K., *Oi Vlachοi tīs Pindou*, Athīna 1959 [Κρυστάλλης Κ., *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, Αθήνα 1959].
- Liakos S., *Ī katagōgī tōn Armoniōn (touriklīn Vlahōn)*, Thessalonikī 1965 [Λιάκος Σ., *Η καταγωγή των Αρμονίων (τουρικόκλην Βλάχων)*, Θεσσαλονίκη 1965].
- Nikolaïdou E., *Ī Roumanikī propaganda sto Vilaeti Ioanninōn kai sta vlachochōria tīs Pindou*, t. 1 (*mesa 19ου–1900*), Ioannina 1993 [Ε. Νικολαΐδου, *Η Ρουμανική προπαγάνδα στο Βιλαέτι Ιωαννίνων και στα Βλαχοχώρια της Πίνδου*, Τόμος Α' (μέσα 19ου–1900), Ιωάννινα 1993].
- Paszkiewicz J., *Regres osadnictwa wołoskiego w Pindosie w dobie przemian społeczno-politycznych w Turcji osmańskiej w XVIII i XIX wieku*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, t. 28, nr 2, s. 207–228.
- Shinas N. Th., *Odoiporikai sīmeiōseis Makedonias, ĩpeirou, neas orothetikīs grammīs kai Thessalias*, Athīna 1887, t. 1 [Σχινάς Ν. Θ., *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, Τόμος 1, Αθήνα 1887].

- Stougiannakis E., *Istoria tis Naousas apo tis idryseōs mehri tin epanastasī tou 1822*, Thessalonikī 1976 [Στουγιαννάκης Ε., *Ιστορία της Νάουσας από της ιδρύσεως μέχρι την επανάσταση του 1822*, Θεσσαλονίκη 1976].
- Thompson M. S., Wace A. J. B., *Oi Nomades tōn Valkaniōn. Perigrafī tis zōis kai tōn ethimōn tōn Vlachōn tis Voreias Pindou*, Thessalonikī 1989 [Thompson M. S., Wace A. J. B., *Οι Νομάδες των Βαλκανίων, Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Βόρειας Πίνδου*, Θεσσαλονίκη 1989].
- Vakalopoulos K. A., *Istoria tis Makedonias 1354–1833*, Thessalonikī 1989 [Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία της Μακεδονίας 1354–1833*, Θεσσαλονίκη 1989].
- Vakalopoulos K. A., *O Voreios Ellīnismos kata tin prōimī fasī tou Makedonikou agōna (1878–1894)*, Thessalonikī 1983 [Βακαλόπουλος Κ. Α., *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρόιμη φάση του Μακεδονικού αγώνα (1878–1894)*, Θεσσαλονίκη 1983].